

๑๑. สติสัมปชัญญะในภาระหน้าที่

Temperance for Working Responsibility

By Nithee Siripat – Siripat.com and Academiae Network, 2015

ความสำคัญของบทความ

จุดเริ่มต้นที่แสดงถึงความคืบหน้าในการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนานั้น คือ “การเจริญสติให้ดำรงมั่น” ให้เกิดความบริสุทธิ์ด้วย “อุเบกขา” และให้เกิด “จิตตสมาธิ” [ธรรมสมาธิ ๕ = ปราโมทย์-ปีติ-ปัสสทธิ-สุข-สมาธิ] อันหมายถึง “จตุตถฌานจิต” คือ รูปฌานในขั้นที่ ๔ อันเป็นภาวะจิตที่ปราศจากนิวรณ์ เมื่อ “จิต” ก้าวสู่ภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน “สติ” ย่อมเกิดความคมชัดหรือแก่กล้า ที่เรียกว่า “อุปฺภูฐาน” อันเป็น “สัมมาสติ” [สติปฺภูฐาน ๔] ในขณะที่เดียวกัน “สัมปชัญญะ” ก็ต้องแก่กล้าจนเกิดเป็น “ปัญญา” คือ ความรู้ที่คมชัด เกิดปริชาหยังรู้ได้ คือ “ญาณ” เมื่อรวมกัน เรียกว่า “สติสัมปชัญญะ-สติปฺภูฐาน” ซึ่งเป็นเรื่องในฝ่ายจิต อันยิ่ง “อธิจิตต์” ที่ประกอบด้วย “สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ” ซึ่งองค์ประกอบทั้ง ๓ นี้ มีความสำคัญที่เป็นตัวบ่งชี้ถึงระดับเขาว์ปัญญา คือ ฉลาดมากน้อยแค่ไหน เช่น เป็นบุคคลที่มี “ตัณหาจริยา” คือ มีจิตหนักไปทางความทะยานอยาก หรือ “ทิฏฐิจริยา” คือ มีจิตหนักไปทางความเห็นผิด โดยมีระดับมากน้อยแค่ไหน พระพุทธองค์ทรงชี้มาให้เจริญ “สติปฺภูฐาน ๔” คือ (๑) กายานุปัสสนาสติปฺภูฐาน กับ (๒) เวทนานุปัสสนาสติปฺภูฐาน สำหรับผู้มี “ตัณหาจริยา” และ (๓) จิตตานุปัสสนาสติปฺภูฐาน กับ (๔) รัมมานุปัสสนาสติปฺภูฐาน สำหรับผู้มี “ทิฏฐิจริยา” ตามลำดับ การเจริญสติปฺภูฐานทั้ง ๔ อย่างถูกต้อง ย่อมก่อให้เกิด “สัมปชัญญะ ๔” แก่กล้ายิ่งขึ้นในขณะที่เดียวกัน ได้แก่ (๑) “สาตถกสัมปชัญญะ” คือ รู้ชัดว่ามีประโยชน์ หรือตระหนักว่าตรงตามจุดหมาย (๒) “สัปปายสัมปชัญญะ” คือ รู้ชัดว่าเป็นสัปปายะ หรือตระหนักว่าเกื้อกูลเหมาะสม (๓) “โคจรสัมปชัญญะ” คือ รู้ชัดว่าเป็นโคจร หรือตระหนักในแผนงานของตน และ (๔) “อสมฺมโหสัมปชัญญะ” คือ รู้ชัดว่าไม่หลง หรือตระหนักในตัวสภาวะ ไม่หลงไหล ไม่สับสนพันเพื่อน ในการบรรลุถึงความตรัสรู้สัมโพธิญาณได้นั้น ย่อมอาศัย “สติสัมปชัญญะ” [สัมมาสติ] เป็นตัวนำที่ เกิดคู่กับ “สัมมาวายามะ” กับ “สัมมาสมาธิ” ซึ่งจะกลายเป็น “สมาธิในวิปัสสนา-จิตตัวผู้วิปัสสนา” ที่ทำให้เกิด “ญาณทัสสนะ” คือ ความหยั่งรู้ด้วยญาณในวิปัสสนา ซึ่งหมายถึง “โศภสญาณ-ญาณ ๑๖” อันทำให้เกิด “ปัญญาญาณ” อื่นๆ ตามมาด้วยเช่นกัน ฉะนั้น การดำเนินชีวิตที่ต้องรับผิดชอบภาระหน้าที่ทั้งทางโลกและทางธรรมนั้น จึงต้องอาศัย “สติสัมปชัญญะ” ที่มีความระลึกทั่วทั้งถ้วนด้วยปัญญา [โลกียปัญญา = จินตามยปัญญา-สุตมยปัญญา] เป็นเครื่องชี้ทางไปสู่ปัญญาอันยิ่ง ที่เรียกว่า “โลกุตตรปัญญา” [มคฺคญาณ-ผลญาณ = ภาวนามยปัญญา] เพราะฉะนั้น การมองข้ามความสำคัญในเรื่อง “สติสัมปชัญญะ” [สัมมาทิฏฐิ] ไป จึงเป็นความละเลย ความไม่รู้จริง ความหลงไหล ที่เรียกว่า “ความประมาท” อันก่อให้เกิดความไม่บริสุทธิ์แห่ง “สติ” และ “สัมปชัญญะ” ซึ่งทำให้กระบวนการคิดถ้อยผิด [มิจฉาทิฏฐิ] เป็นสำคัญในที่สุด.

บทความที่ ๑๑ ประจำปี ๒๕๕๘ – สถิติสัมพัทธ์ในภาระหน้าที่

ปุถุชนทั่วไปที่ไม่ได้มุ่งมั่นในการปฏิบัติธรรมนั้น มักจะครุ่นคิดไตร่ตรองถึงภาระหน้าที่ในการทำมาหากินในชีวิตประจำวัน อย่างไม่เป็นระบบ มีความนึกคิดที่ฟุ้งซ่าน วิตกกังเลสงสัยในเรื่องต่างๆ ภายในครอบครัวและที่ทำงาน รวมทั้งการปฏิสัมพันธ์กับบุคคลอื่นๆ รอบข้าง ตั้งแต่เดินออกจากบ้านจนถึงที่ทำงาน ความสับสนวุ่นวายเฉพาะเรื่องของตนเพียงอย่างเดียวนั้น ยังไม่พอ แต่ยังคงไปนำเรื่องของคนอื่นเข้ามาคิดพิจารณาให้รกรุงรังในสมองที่ไร้สาระ ไม่เป็นประโยชน์ยิ่งในการดำเนินชีวิต ความไม่รู้จักกลั่นกรอง “ความนึกคิดในใจ” เป็นภัยอย่างร้ายแรงในกระบวนการคิด ที่เรียกว่า “**กระบวนทัศน์**” [Paradigm] คือ ความนึกคิดที่แยกแยะรู้จักสิ่งที่ปรากฏทั้งหลายรอบข้าง นั่นคือ “**ธรรม-สภาวธรรม**” ที่เป็นฝ่ายโลกียะ – **โลกียธรรม** [สมมติตัสัจจะ] และโลกุตตระ – **โลกุตตรธรรม** [ปรมัตตัสัจจะ] ฉะนั้น ในการพิจารณา “**กรรมฐาน-สภาวธรรม**” นั่น คือ กระบวนการคิดทั้งที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับวิสัยโลก อันเป็นปัญญาสามัญทั่วไปที่ทุกคนต้องมีในระดับเขาวนปัญญาที่แตกต่างกัน ที่เรียกว่า (๑) “**จินตามยปัญญา**” คือ ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา ปัญญาสืบแต่โยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง กับ (๒) “**สุตมยปัญญา**” คือ ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน ปัญญาสืบแต่ปรโตโฆสะ และกระบวนการคิดที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับวิสัยเหนือโลก อันเป็นปัญญายิ่ง ที่เรียกว่า (๓) “**ภาวนามยปัญญา**” คือ ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ ปัญญาสืบแต่ปัญญาสองอย่างแรกนั้นแล้วหมั่นมโนการในประกาศาภาวธรรมในภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพราะฉะนั้น ในกระบวนการคิดทั้งอยู่ในวิปัสสนาภูมิหรือนอกวิปัสสนาภูมินั้น ผู้ปฏิบัติธรรม ผู้บำเพ็ญเพียรภาวนา จะต้องระลึกทั่วถ้วนในสภาวธรรม ที่เรียกว่า “**ธรรม ๓**” ดังนี้

“**ธรรม ๓**” หมายถึง **สภาวะ-สิ่ง-ปรากฏการณ์** ได้แก่

- (๑) “**กุศลธรรม**” คือ ธรรมที่เป็นกุศล สภาวะที่ฉลาด ดึงงาม เอื้อแก่สุขภาพจิต เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ ได้แก่ กุศลมูล ๓ กัณฺฐิก ๔ ที่สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น กัณฺฐิก กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีกุศลมูลเป็นสมุฏฐาน กัณฺฐิก กล่าวสั้นว่า กุศลในภูมิ ๔
- (๒) “**อกุศลธรรม**” คือ ธรรมที่เป็นอกุศล สภาวะที่ตรงข้ามกับกุศล ได้แก่ อกุศลมูล ๓ และกิเลสอันมีฐานเดียวกับอกุศลมูลนั้น กัณฺฐิก ๔ ที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น กัณฺฐิก กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่มีอกุศลมูลเป็นสมุฏฐาน กัณฺฐิก กล่าวสั้นว่า อกุศลจิตอุปบาท ๑๒
- (๓) “**อัพยากธรรม**” คือ ธรรมที่เป็นอัพยากกุศล สภาวะที่เป็นกลางๆ ซึ่งขาดลงมิได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ได้แก่ นามขันธ์ ๔ ที่เป็นวิปากแห่งกุศลและอกุศล เป็นกามาวจรก็ตาม รูปาวจรก็ตาม อรูปาวจรก็ตาม โลกุตตระก็ตาม อย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่เป็นกิริยา มิใช่กุศล มิใช่อกุศล มิใช่วิปากแห่งกรรม อย่างหนึ่ง รูปทั้งปวง อย่างหนึ่ง อสังขตธาตุ คือ นิพพาน อย่างหนึ่ง กล่าวสั้น คือ วิปากในภูมิ ๔ กิริยาอัพยากกุศลในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน

ในการพิจารณาไตร่ตรอง “สภาวะธรรม” หรือ “ปรากฏการณ์” ต่างๆ ที่เกิดขึ้นรอบข้างตลอดเวลา ที่สื่อสัมพันธ์ถึงบรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตประจำวัน ที่คอยเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่ทำหน้าที่กำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ ที่เรียกว่า “การขัดเกลาพื้นจิต” [เครื่องพอกปูนกิเลส] ให้คล้อยตามอำนาจแห่งกิเลสค้นหาทั้งหลาย ซึ่งคนส่วนใหญ่ไม่รู้จริงไม่รู้แจ้งในเรื่องนี้ เรียกว่า “อวิชา ๔-อวิชา ๘” [ความรู้หรือริยสังข์ ๔ ความไม่รู้เหตุและผลในกาลทั้ง ๓ และความรู้หลักปฏิจางสมุปปาท นั่นคือ “อโยนิโสมนสิการ” คือ ไม่ประกอบด้วยเหตุผลและปัญญา] ซึ่งหมายถึง “โลกธรรม ๘” หมายถึง ความเป็นไปตามคติธรรมดาซึ่งหมุนเวียนมาหาสัตว์โลกและสัตว์โลกก็หมุนเวียนตามมันไป ที่พร้อมด้วยอารมณ์ความรู้สึกรู้สึกทั้งส่วนที่พึงพอใจ “อิฏฐารมณ์” นั่นคือ (๑) “ลาภ” ได้ลาภ มีลาภ (๒) “ยศ” ได้ยศ มียศ (๔) “ปลั่งตา” สรรเสริญ (๕) “สุข” ความสุขกับขุนมัวหม่นหมองคลุ้มคลั่งไปกับส่วนที่ไม่พึงพอใจ “อนิฏฐารมณ์” นั่นคือ (๑) “อลาภ” เสื่อมลาภ สูญเสีย (๒) “อยศ” เสื่อมยศ (๓) “นินทา” ตีเตียน (๔) “ทุกข์” ความทุกข์ เพราะฉะนั้น การพิจารณาสรรพสิ่งทั้งหลายโดยจำแนกเป็น “ธรรม ๓” จึงเป็นเรื่องสำคัญ โดยอ้างอิงถึงสภาวะธรรมที่เป็นจริง คือ ระลึกอยู่เนื่องๆ อย่างมีสติปัญญา [สติสัมปชัญญะ] นั่นคือ การน้อมนำเอาหลักธรรม “อริยสังข์ ๔” มาปรับใช้อย่างแท้จริง เป็นการวิเคราะห์ระบบโครงสร้างความซับซ้อนของปัญหา [ทุกข์] ในภาวะหน้าที่ที่กำลังเผชิญอยู่ในขณะนั้น โดยจำแนกแยกแยะ ดังนี้

- (๑) **ทุกข์-ทุกข์อริยสังข์** คือ สภาพปัญหา ความเป็นมาของปัญหา เรื่องราวของปัญหาที่กำลังเกิดขึ้นหรือกำลังเผชิญอยู่จริง ในทางธรรมหมายถึง “นามรูปปริจเฉทญาณ” (ข้อ ๑ ใน โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖)
- (๒) **สมุทัย-ทุกข์สมุทัยอริยสังข์** คือ การตั้งสมมติฐานถึงสาเหตุของการเกิดปัญหา ด้วยการสืบค้นที่ต้นเหตุและปลายเหตุแห่งปัญหานั้นๆ ซึ่งเป็นการตั้งข้อสงสัยหรือข้อสมมติฐานที่มีแหล่งอ้างอิงเชิงทฤษฎีหรือหลักการที่เป็นไปได้ ในทางธรรมหมายถึงการวิเคราะห์เหตุแห่งปัญหาตามหลักปฏิจางสมุปปาท ที่หมายถึง “ปัจจัยปริคคญาณ” (ข้อ ๒ ใน โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖)
- (๓) **นิโรธ-ทุกข์นิโรธอริยสังข์** คือ การพิจารณาเห็นสภาพที่ปราศจากปัญหา ซึ่งหมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายและปวงทุกข์ อันเป็นข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่ว่าด้วยความเป็นจริง ในทางธรรมหมายถึง “ผลญาณ” (ข้อ ๑๕ ใน โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖) [โลกุตตรผล-สัมมาญาณ-สัมมาวิมุตติ] อันเป็น “โลกุตตรปัญญา”
- (๔) **มรรค-ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์** คือ การหมั่นประกอบความเพียรในระดับกิเลสทั้งหลายและปวงทุกข์ โดยอาศัยแนวทางในข้อประพฤติปฏิบัติด้วยปฏิปทาอันยิ่งแห่ง “มัชฌิมาปฏิปทา” ซึ่งหมายถึง “อริยมรรคมีองค์ ๘” ที่เรียกว่า “อริยมรรค-มรรคญาณ-มัคคญาณ” (ข้อ ๑๔ ใน โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖) [โลกุตตรมรรค] อันเป็น “โลกุตตรปัญญา” ในข้อนี้หมายถึงการเจริญ “วิปัสสนาญาณ ๘” ที่เรียกกันอย่างว่า “ญาณฐานคามินีปฏิปทา” คือ

ข้อประพศปฏิบัติอันประเสริฐที่จะหลีกเลี่ยงจากสังขารทั้งหลายให้ถึง “มรรค” อันเป็นที่สุด

ให้สังเกตถึงประเด็นสำคัญใน “อริยสัจ ๔” ในข้อที่ ๓ “นิโรธ-ทุกขนิโรธอริยสัจ” กับ ข้อที่ ๔ “มรรค-ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ” นั่นคือ ข้อ “นิโรธ-ทุกขนิโรธอริยสัจ” จะตรงกับ (๑) “ปฏิบัติสัทธนิโรธ” (ข้อ ๔ ในนิโรธ ๕) หมายถึง ดับด้วยสงบระงับ คือ อาศัย “โลกุตตรมรรค” ดับกิเลสเด็ดขาดไปแล้ว บรรลุ “โลกุตตรผล” [ผลญาณ ๔ = สัมมาญาณ (ข้อ ๕ ในสัมมัตตะ ๑๐)] กิเลสเป็นอันสงบระงับไปหมดแล้ว ไม่ต้องขวนขวายเพื่อดับอีก ในขณะที่แห่งผลนั้นชื่อ “ปฏิบัติสัทธนิโรธ” และ (๒) “นิสสรณนิโรธ” (ข้อ ๕ ในนิโรธ ๕) หมายถึง ดับด้วยสลัดออกได้ หรือ ดับด้วยปลอดโปร่งไป คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นแล้วดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วนั้นยังยืงตลอดไป ภาวนานั้นชื่อ “นิสสรณนิโรธ” [อรหัตตผลวิมุตติ = สัมมาวิมุตติ (ข้อ ๑๐ ในสัมมัตตะ ๑๐)] ได้แก่ “อมตธาตุ” คือ “นิพพาน” และข้อ “มรรค-ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ” จะตรงกับ “สมุจเฉทนิโรธ” (ข้อ ๓ ในนิโรธ ๕) หมายถึง ดับด้วยตัดขาด คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นเด็ดขาด ด้วย “โลกุตตรมรรค” ในขณะที่แห่งมรรคนั้น ชื่อ “สมุจเฉทนิโรธ” แต่อย่างไรก็ตาม ในการดำเนินชีวิตนอกภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น ก็ให้เทียบเคียงแนวทางแก้ไขปัญหาต่างๆ ภายใต้อำนาจความรับผิดชอบของตนให้เหมาะสมแก่กรรมตามสภาพที่เป็นจริง ความเข้าใจที่ถูกต้องถึงหลักการหรือทฤษฎี [หลักกรรม] และขั้นตอนการปฏิบัติ นั้น เป็นเรื่องสาระสำคัญที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องทำได้จริงและซื่อสัตย์ต่อตนเอง การรักษาระดับความเข้มข้นของอารมณ์กรรมฐานนั้น เป็นเรื่องสำคัญอีกเช่นกัน เพราะในการปฏิบัติธรรมนั้น ความก้าวหน้าในการเจริญภาวนาต้องดีขึ้นกว่าเดิมเสมอ ไม่ใช่ “กรรมฐานเสื่อม” แต่ต้องเป็น “กรรมฐานเจริญ” เพราะฉะนั้น ความระลึกรู้ตัวทั่วถ้วน “สติสัมปชัญญะ” ถึงหลักกรรมแห่งอริยมรรคได้อย่างสม่ำเสมอ จึงเป็นคุณสมบัติสำคัญของผู้ปฏิบัติธรรมหรือผู้บำเพ็ญเพียรภาวนา นั่นคือ ในภาวะปกติสมองก็พิจารณาเห็น “สภาวะธรรม” ที่เกิดดับขึ้นรอบข้างด้วยการเทียบเคียงกับองค์ความรู้ที่เรียกว่า “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” อันได้แก่ ชั้น ๕ อายุตะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ปฏิจจสมุปบันนธรรมทั้งหลาย และ อริยสัจ ๔ รวมทั้งปัญญาที่พิจารณาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์ ซึ่งหมายถึง “สามัญลักษณ์ ๓” ได้แก่ (๑) “อนิจจตา” ความไม่เที่ยง (๒) “ทุกขตา” ความทุกข์ (๓) “อนัตตตา” ความไม่ใช่ตัวตน ซึ่งเป็นคุณสมบัติเฉพาะประจำในสภาวะที่ปรุงแต่งขึ้นด้วยเหตุปัจจัยทั้งหลายรวมกันตามเจตนาหรือความปรารถนาของมนุษย์ ที่เรียกว่า “สังขารธรรม-สังขตธรรม” [สังขาร-สังขตะ] และยังต้องพิจารณาเห็นสภาวะที่ปราศจากการปรุงแต่งที่เป็นไปตามกำหนดธรรมดา คือ “กฎธรรมชาติ” ที่เรียกว่า “วิสังขารธรรม-อสังขตธรรม” [วิสังขาร-อสังขตะ] นั่นคือ ความไม่เที่ยงกับความแปรปรวนไม่ปรากฏ แต่เป็นสภาวะธรรมที่เป็น “อนัตตตา” คือ “สุญญตา” หมายถึง ความว่างเปล่าจากกิเลสทั้งหลายและทุกข์ทั้งปวง ที่เรียกว่า “อมตธาตุ-พระนิพพาน” การหวนระลึกรู้ตัวทั่วถ้วนอยู่เป็นนิตยนี้ หมายถึง “อนุปัสสนา” คือ การพิจารณาระลึกมโนการสภาวะธรรมอยู่เนื่องนิตย ไม่ละทิ้งกิจแห่งวิปัสสนาดังกล่าวนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การพัฒนาฐานที่ตั้งแห่งสติให้ดำรงมั่น

จนทำให้จิตเป็นสมาธิอยู่ตลอดเวลา ที่เรียกว่า “สติปัฏฐาน ๔” (ข้อ ๑ ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗) โดยหาข้อสรุปแห่ง “ธรรมนิยาม ๓” หรือ “ธรรมลิวติ” ได้ใน “สังขตธรรม” ทั้งหมด นั่นคือ (๑) *สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง* (๒) *สังขารทั้งหลาย แปรปรวนเป็นทุกข์* (๓) *ธรรมทั้งหลาย ไม่ใช่ตัวตนเป็นอนัตตา* ฉะนั้น การพัฒนาสติให้คมชัดและในขณะเดียวกันก็เป็นการพัฒนาสัมปชัญญะให้แก่กล้า เป็นปัญญาคมชัดเช่นเดียวกัน จึงอาศัยฐานที่ตั้งแห่งสติทั้ง ๔ เป็นเครื่องระลึกของ “สติ” และเป็นเครื่องเรียนรู้ของ “สัมปชัญญะ” ได้แก่ (๑) *กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน* (๒) *เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน* (๓) *จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน* และ (๔) *ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน* เมื่อเข้าใจถึงแก่นแท้แห่งการเจริญสติดีแล้ว ย่อมมองเห็นธรรมหรืออรรถธรรม [ประโยชน์แห่งธรรม] ทำให้เข้าถึง “ปัญญา-ญาณ” คือ ความหยั่งรู้ ปรึกษาหยั่งรู้ ถึงการเกิดดับของธรรมทั้งหลายได้อย่างดีพร้อม ซึ่งพิจารณาเห็นสภาวะที่สามารถหลุดพ้น [นิโรธ-ทุกขนิโรธอริยสัจจ์] ได้ อันเข้าถึงสภาวะที่ปราศจากกิเลสทั้งหลายและปวงทุกข์ ด้วยข้อสรุปที่ว่า “*กาย-เวทนา-จิต-ธรรม นี้ ก็สักว่าเพียงเป็น กาย-เวทนา-จิต-ธรรม เท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ภูเขา ตัวตน*” คือ สภาวะเป็นความว่างเปล่า ไม่มีอะไรเป็นแก่นสารที่จะเป็นสภาวะที่พึ่งได้จริง นั่นคือ “อนัตตตา-สุญญตา” ในการพิจารณา “กรรมฐาน” [สภาวะธรรมทั้งหลาย] อันได้แก่ “กาย-เวทนา-จิต-ธรรม” [สรรพสิ่งทั้งหลาย] ที่เกิดขึ้นภายในตนและภายนอกได้สม่ำเสมอเป็นนิตย์ ย่อมทำให้เกิด “สติคมชัด” [อุปัฏฐาน] และ “สัมปชัญญะแก่กล้า” [อิโมกข์-ญาณ] กลายเป็นความเลื่อมใส ศรัทธาปสาทะ ปลงใจเชื่อในพระธรรมแห่งพระพุทธศาสนา นั่นคือ ข้อประพฤติปฏิบัติอันประเสริฐแห่งอริยสัจจ์ที่เจริญด้วย “*อริยมรรคมีองค์ ๘*” ที่สอดคล้องตามแนวทางสายกลางแห่งปัญญา ที่เรียกว่า “*มัชฌิมาปฏิปทา*” ไม่ใช่คุณสมบัติของความเป็นกลุ่มคน ที่เรียกว่า “*ชนผู้หลงทิศ*” แต่เป็น “*อริยสาวก-อริยสาวิกา*” แห่งพรหมจรรย์นี้ ได้แก่ “*โสดาบัน-สกทาคามี-อนาคามี-อรหันต์*” ที่หมายถึง “*อริยบุคคล ๔*” นั่นเอง ด้วยเหตุนี้ ในการดำรงชีวิตในขณะที่กำลังบำเพ็ญเพียรภาวนาอยู่นั้น การหวนระลึกนึกคิดถึง “*สติปัฏฐาน ๔*” ย่อมหมายถึงการพัฒนา “*สัมปชัญญะ*” ให้แก่กล้าในขณะเดียวกัน ให้พิจารณานิยามในคำทั้งสอง ดังนี้

“*สติ*” หมายถึง ความระลึกได้ นึกได้ ความไม่เผลอ การคุมใจไว้กับกิจ หรือคุมจิตไว้กับสิ่งที่เกี่ยวข้อง จำการที่ทำและคำที่พูดแล้ว แม้นานได้ (ข้อ ๑ ในธรรมมีอุปการะมาก ๒ ข้อ ๕ ในนาถกรณธรรม ๑๐ ข้อ ๑ ในพละ ๕ ข้อ ๑ ในโพชฌงค์ ๗ ข้อ ๖ ในตัทธรณ ๗)

“*สัมปชัญญะ*” หมายถึง ความรู้ตัวทั่วพร้อม ความรู้ตระหนักรู้ รู้ชัดเข้าใจชัด ซึ่งสิ่งทีนี้ก็ได้ มักมาคู่กับสติ (ข้อ ๒ ในธรรมมีอุปการะมาก ๒) ให้พิจารณาใน “*สัมปชัญญะ ๔*” ได้แก่ (๑) “*สาตถกสัมปชัญญะ*” คือ รู้ชัดว่ามีประโยชน์ หรือตระหนักว่าตรงตามจุดหมาย (๒) “*สัพปายสัมปชัญญะ*” คือ รู้ชัดว่าเป็นสัพปายะ หรือตระหนักว่าเกื้อกูลเหมาะสม (๓) “*โคจรสัมปชัญญะ*” คือ รู้ชัดว่าเป็นโคจร หรือตระหนักในแดนงานของตน และ (๔) “*อสัมโมหสัมปชัญญะ*” คือ รู้ชัดว่าไม่หลง หรือตระหนักในตัวสภาวะ ไม่หลงไหล ไม่สับสนพัวพัน

เพราะฉะนั้น ผู้ที่จะประกอบกิจการใดๆ ให้สำเร็จลุล่วงด้วยดีตามจุดมุ่งหมาย ไม่ว่าจะเรื่องทางโลกหรือทางธรรมก็ตาม ถ้าปราศจาก “สติ-สัมปชัญญะ” นั่นคือ (๑) “สติ” [Mindfulness] ความระลึกได้ และ (๒) “สัมปชัญญะ” [Awareness] ความรู้ตัว หรือในความหมายรวม ที่เรียกว่า “สติสัมปชัญญะ” [Temperance ข้อ ๕ ในเบญจธรรม-เบญจกัลยาณธรรม] คือ รู้จักหลีกเลี่ยงธรรมเนียมที่ไม่เหมาะสมไม่เอื้อ และเสพธรรมอันเอื้อเกื้อกูล หรือ ระลึกได้และรู้ตัวอยู่เสมอด้วย “โยนิโสมนสิการ” คือ ฝึกตนให้เป็นคนรู้จักยั้งคิด รู้สึกตัวเสมอว่า สิ่งใดควรทำ และไม่ควรทำ ระวังมิให้เป็นคนมัวเมาประมาท นั่นคือ การรวมธรรมทั้งหลายมาประชุมรวมลงที่คำว่า “อปปมาทะ” คือ “ความไม่ประมาท” ฉะนั้น นัยความหมายในคำว่า “สติสัมปชัญญะ” จึงเกี่ยวข้องกับโดยตรง คำว่า “โยนิโสมนสิการ” [Wise Reflection] หมายถึง การทำในใจโดยแยบคาย ๑ การกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย ๑ **การพิจารณาโดยแยบคาย** คือ พิจารณาเพื่อเข้าถึงความจริงโดยสืบค้นหาเหตุผลไปตามลำดับจนถึงต้นเหตุ แยกแยะองค์ประกอบจนมองเห็นตัวสภาวะและความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย [อนุโลมปฏิจางสมุบาท] ๑ ตริตรองให้รู้จักสิ่งที่ดีที่ชั่ว ยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้น โดยอุบายที่ชอบ ซึ่งจะมีให้เกิดอวิชาและค้นหา ๑ ความรู้จักคิด ๑ คิดถูกวิธี ๑ ซึ่งตรงกันข้ามกับ คำว่า “อโยนิโสมนสิการ” หมายถึง “ปราศจากสติปัญญา-หลงมงาย” [โมหะ-อวิชา] ผู้ที่ถึงพร้อมด้วย “สติสัมปชัญญะ” จึงเรียกว่า “สตโถการี” หมายถึง “ผู้มีปกติกระทำสติ” คือ เป็นผู้ที่มีสติ ๑ เป็นผู้ทำการอันพึงทำด้วยสติ ๑ เป็นผู้ทำการด้วยสติที่มาพร้อมด้วยสัมปชัญญะทั้ง ๔ ดังกล่าวข้างต้น ๑ ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรม ผู้บำเพ็ญเพียรภาวนา จึงควรทำความเข้าใจให้ลึกซึ้งกว้างไกลในนัยความหมายของคำว่า “สติสัมปชัญญะ” กับ “โยนิโสมนสิการ” คือ ให้เกิดความสว่างแห่งปัญญาในความถึงพร้อมด้วย “โยนิโสมนสิการสัมปทา” อยู่เป็นนิตย์ หมายถึง ความถึงพร้อมด้วย โยนิโสมนสิการ การทำโยนิโสมนสิการให้ถึงพร้อม ความฉลาดคิดแยบคายให้เห็นความจริงและหาประโยชน์ได้ อันนำไปสู่การเกิด “ปัญญาเห็นธรรม” คือ “อปปมาทสัมปทา” หมายถึง ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท การทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม โดยประกอบด้วย “สติสังวร-อินทริยสังวร” หมายถึง สारวมอินทริยทั้ง ๖ [ตา-หู-จมูก-ลิ้น-กาย-ใจ คือ ลงข้อสรุปที่ว่า “รูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ-ธรรมารมณ์ เหล่านี้ ลักกว่าเป็น รูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ-ธรรมารมณ์ เท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เราเขาตัวตน” นั่นคือ ไม่เข้าไปปรุงแต่งด้วยเจตนาที่ถูกครอบงำด้วยกิเลสตัณหา อันอยู่ใน “วิภูฏะ ๑” คือ “กิเลส-กรรม-วิบาก” ที่เวียนว่ายตายเกิดในสังสารจักร จนเกิดวิปลาสวิปริตเสียดใจไป] ๑ ความบริสุทธิ์ด้วยสังวร ๑ ความสำรวมที่เป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์ ๑ ที่เรียกว่า “สังวรสุทธิ” ความบริสุทธิ์ปราศจากนิวรณ์ [นิวรณ์ ๕ และอกุศลธรรมทั้งปวง] นี้ เป็นอารมณ์พระอรหันต์ที่ทำให้เข้าถึงสภาวะแห่งอริยบุคคล คือ “ผู้ปราศจาก-โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-ทมนัส-อุปายาส-เป็นธรรมดา” นั่นคือ เป็นผู้ที่อยู่เหนือกระแสแห่งโลกธรรมทั้ง ๘ เป็นผู้รู้แจ้งทั้งทางโลกและทางธรรม นั่นเอง ฉะนั้น ภาวะจิตที่ปราศจากนิวรณ์ [จิตประภัสสร] คือ “จตุตถฌานจิต” ที่ประกอบด้วยปัญญาที่รอบรู้ เนื่องจาก “สติ” บริสุทธิ์ด้วย “อุเบกขา” และจิตอยู่ในสภาวะที่ “เอกัคคตา

แห่งสมาธิ” ซึ่งจะส่งผลให้ “จิตในภาวะปกติ” เกิดความบริสุทธิ์ว่างเฉยเป็นกลางในอารมณ์ทั้ง ๖ [อุปกิเลสทั้งหลาย] ที่ผ่านเข้าไปในจิตตลอดเวลาได้จริง

เมื่อพิจารณาถึง “สัมปยุตตธรรมแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ และอริยสัจ ๔” แล้ว ให้พิจารณาให้เห็นธรรมทั้ง ๓ ได้แก่ (๑) “สติสัมปชัญญะ” (๒) “โยนิโสมนสิการสัมปทา” (๓) “อัปมาทสัมปทา” รวมทั้งธรรมอื่นๆ อันเป็นองค์ประกอบสำคัญที่บ่งบอกถึง การเข้าถึงเส้นทางสายกลางแห่งปัญญา “มัชฌิมาปฏิปทา” [อริยมรรคมีองค์ ๘] ได้แก่ (๑) “กัลยาณมิตตตา” คือ ความมีกัลยาณมิตร มีมิตรดี คบหาคนที่เป็นแหล่งแห่งปัญญาและแบบอย่างที่ดี (๒) “สีลสัมปทา” คือ ความถึงพร้อมด้วยศีล การทำศีลให้ถึงพร้อม ตั้งตนอยู่ในวินัยและมีความประพฤติทั่วไปดีงาม (๓) “ฉันทสัมปทา” คือ ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ การทำฉันทะให้ถึงพร้อม ความใฝ่ใจอยากจะทำกิจการหน้าที่และสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้องให้ดีงาม ความใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ (๔) “อัตตสัมปทา” คือ ความถึงพร้อมด้วยตนที่ฝึกดีแล้ว การทำตนให้ถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติของผู้ที่พัฒนาแล้ว โดยสมบูรณ์ ทั้งด้านกาย ศีล จิต และปัญญา [ที่จะเป็น “ภาวิตัตต์” คือ ผู้มีตนอันได้พัฒนาแล้ว] และ (๕) “ทัญญูสัมปทา” คือ ความถึงพร้อมด้วยทัญญู [สัมมาทัญญู] การทำทัญญูให้ถึงพร้อม การตั้งอยู่ในหลักความคิดความเชื่อถือที่ถูกต้องดีงามมีเหตุผล เช่น ถือหลักความเป็นไปตามเหตุปัจจัยแห่งปัจจุสมุปบาท อันทำให้เข้าใจถึง “กฎแห่งกรรม” ซึ่งจะเป็พื้นฐานทำให้สติดำรงมั่นในความปรารถนาความเพียรในการสร้างกุศลความดีให้ถึงจิตที่ปราศจากนิเวร และในขณะที่เดียวกันก็เกิด “ปัญญาญาณ” ด้วยองค์ความรู้แห่งวิปัสสนาภูมิหรือปัญญาภูมิดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า “สติสัมปชัญญะ” เป็นตัวจักรสำคัญในการตัดสินใจเลือกเส้นทางหรือข้อประพฤติปฏิบัติอันแสดงถึง “พฤติกรรม-กรรม ๓” ของบุคคลนั้นๆว่าจะเลือกกระทำฝ่ายกุศลจิต [คิดดีทำดี] ฝ่ายอกุศลจิต [คิดชั่วทำชั่ว] หรือฝ่ายโสภณจิต [จิตงดงามแห่งอริยมรรค] ในการเจริญภาวนานั้น ผู้ที่มีพร้อมด้วย “สติสัมปชัญญะ” นั้น จึงเป็บุคคลที่จะสามารถมีปรีชาหยั่งรู้ [ญาณทัสสนะ] ด้วย “ญาณในวิปัสสนา” ซึ่งหมายถึง “โสภสญาณ-ญาณ ๑๖” โดยพื้นฐานแห่งการปฏิบัติธรรม เพราะฉะนั้น “สติสัมปชัญญะ” จึงเป็ “สมาธิในวิปัสสนา” ที่ทำหน้าที่เป็ “จิตผู้วิปัสสนาสภาวธรรมทั้งหลาย” ถ้าปราศจาก “สติสัมปชัญญะ” ไปอย่างสิ้นเชิง การเจริญวิปัสสนา การมนสิการกรรมฐาน ทั้งหลายนั้น ถือเป็ความล้มเหลว ย่อมเกิดข้อผิดพลาดในกระบวนการคิด ไม่ใช่เส้นทางที่จะนำไปสู่สภาวะที่ถูกต้อง สิ่งทีถูกต้องด้วย “กฎธรรมชาติ” [ปรมาตตัจจะ] ทีเรียกว่า “สัมมัตตะ ๑๐” [อริยมรรคมีองค์ ๘ พร้อมด้วย สัมมาญาณ สัมมาวิมุตติ] ได้จริง และยอมเป็ผู้ปราศจากสภาวะที่ขอดเยี่ยม สิ่งทีขอดเยี่ยม ทีเรียกว่า “อนุตตริยะ ๓” หมายถึง ภาวะทีขอดเยี่ยม สิ่งทีขอดเยี่ยม ได้แก่ (๑) “ทัสสนาอนุตตริยะ” การเห็นอันเยี่ยม คือ “เห็นธรรม” ความมีสายตาทีแหลมคมในการเห็นภาพรวมแห่งความสำเร็จทีจะเกิดขึ้นในอนาคตได้จริง นั่นคือ ภาวะทีมีวิสัยทัศน์ทีกว้างไกล ย่อมทำให้เห็นความสำเร็จทีจะเกิดขึ้น อย่างถูกต้องและดีเลิศตามจุดมุ่งหมายทีกำหนดไว้ในใจ (๒) “ปฏิบัติอนุตตริยะ” การปฏิบัติอันเยี่ยม คือ “อริยมรรคมีองค์ ๘” อันเป็แนวทางข้อปฏิบัติอันยิ่งทีจะนำไปสู่ความเป็นเลิศ และ (๓) “วิมุตตนาอนุตตริยะ” การพ้นอันเยี่ยม คือ พ้นกิเลสและกองทุกข์ ซึ่งเป็ความมั่นใจทีหนัก

แน่นไม่ผิดทางแห่งทางสายกลาง “**มัชฌิมาปฏิปทา**” ถ้ามี “**ปัญญาเห็นธรรม**” พร้อมด้วย “**ปฏิบัติอันยิ่งที่ประเสริฐ**” ย่อมเกิดปัญญาอันยิ่งที่จะทำให้บรรลุถึงความสำเร็จในกิจนั้นๆ ซึ่งหมายถึง “**ความตรัสรู้สัมโพธิญาณ**” อันเป็นประโยชน์สูงสุดแห่งการปฏิบัติธรรมได้อย่างแน่นอน

นอกจากนี้ ในการปฏิบัติธรรมนั้น สิ่งที่ต้องถือประพฤติปฏิบัติ คือ “**อนุปัสสนา**” ซึ่งหมายถึง “**การพิจารณาระลึกถึงสภาวะธรรมใดๆ อยู่อย่างสืบเนื่องเป็นนิตย์**” ดังเช่น “**สติปัฏฐาน ๔**” [จุดสติปัฏฐาน] ซึ่งเป็นการพิจารณาหรือมนสิการ “**กรรมฐาน**” ที่เป็นฐานตั้งมั่นแห่งสติใน นั่นคือ การกำหนดสติตามพิจารณา สภาวะธรรม ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงจำแนกให้เหมาะแก่กุลกับคน ๔ ประเภท ดังนี้

(๑) “**กายานุปัสสนา**” คือ การพิจารณาถึงกายหรือร่างกายอยู่เนืองๆ อันเป็นฝ่ายรูปธรรมหรือรูปขันธ์ เรียกเต็มว่า “**กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” (ข้อ ๑ ในสติปัฏฐาน ๔) สำหรับผู้มีอารมณ์หยาบ เป็นวิสุทธิมรรค [ทางแห่งวิสุทธิ-สังวรสุทธิ] สำหรับ “**เวไนยสัตว์ตัณหาจริต**” [ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางตัณหา] ที่มีปัญญาเฉื่อย และการกำหนดสติตามพิจารณาสภาวะธรรมในฝ่ายนามธรรมหรือนามขันธ์ หรือกำหนดสติพิจารณากายเป็นอารมณ์ว่า “**กายนี้ก็สักว่ากาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา**” โดยจำแนกวิธีปฏิบัติไว้หลายอย่าง คือ (๑) “**อานาปานสติ**” กำหนดลมหายใจ (๒) “**อิริยาบถ**” กำหนดรู้ทันอิริยาบถ (๓) “**สัมปชัญญะ**” สร้างสัมปชัญญะในการกระทำเคลื่อนไหวทุกอย่าง (๔) “**ปฏิภูมมนสิการ**” พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้ (๕) “**ธาตุมนสิการ**” พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุแต่ละอย่างๆ (๖) “**นวสีลิกา**” พิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ อันแปลกกันไปใน ๕ ระยะเวลา เรียกอีกอย่างว่า กำหนดป่าช้า ๕ อย่าง ให้เห็นคติธรรมคาของร่างกาย ของผู้อื่น เช่นใด ของตนก็จักเป็นเช่นนั้น

(๒) “**เวทนานุปัสสนา**” คือ การพิจารณาถึงการเสวยอารมณ์หรือความรู้สึกรสของอารมณ์ เรียกเต็มว่า “**เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” (ข้อ ๒ ในสติปัฏฐาน ๔) สำหรับผู้มีอารมณ์ละเอียด เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับ “**เวไนยสัตว์ตัณหาจริต**” [ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางตัณหา] ที่มีปัญญาเฉียบ หรือการกำหนดสติตามดูเวทนา คือ ความรู้สึกสุขทุกข์และไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นอารมณ์โดยรู้เท่าทันว่า “**เวทนานี้ก็สักว่าเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา**”

(๓) “**จิตตานุปัสสนา**” คือ การพิจารณาถึงภาวะจิต เรียกเต็มว่า “**จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” (ข้อ ๓ ในสติปัฏฐาน ๔) สำหรับผู้มีอารมณ์แตกประเภทไม่มากนัก เป็นวิสุทธิมรรคสำหรับ “**เวไนยสัตว์ทัญญุจริต**” [ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางทัญญุ = โมหจริยา-ทัญญุจริยา คือ ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติกติ ประพฤติหนักไปทางเขลา เหนงซิม เจื่องง งามาย] ที่มีปัญญาเฉื่อย หรือการกำหนดสติพิจารณาใจที่เศร้าหมองหรือฟุ้งแว่วเป็นอารมณ์ว่า “**ใจนี้ก็สักว่าใจ ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา**” กำหนดรู้จิตตามสภาพที่เป็นอยู่ในขณะนั้นๆ เช่น จิตมี “**ราคะ-โทสะ-**

โมหะ” ก็รู้ว่าจิตมี “ราคะ-โทสะ-โมหะ” จิตปราศจาก “ราคะ-โทสะ-โมหะ” ก็รู้ว่า จิตปราศจาก “ราคะ-โทสะ-โมหะ”

(๔) “**ธัมมานุปัสสนา**” คือ การพิจารณาถึงสถานะที่เป็นธรรมทั้งหลายในฝ่ายของปัญญา เรียกเต็มว่า “**ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” (ข้อ ๔ ในสติปัฏฐาน ๔) สำหรับผู้มีอารมณ์แตกประเภทมากยิ่งขึ้น เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับ “**เวไนยสัตว์ทวิภูจิริต**” [ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางทวิภู = โมหจริยา-ทวิภูจิริยา คือ ผู้มีโมหะเป็นความประพุดติปกติ ประพุดติหนักไปทางเขลา เหนงซิม เงื่องงมงามาย] ที่มีปัญญาเฉียบ หรือการตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม สติพิจารณาธรรมที่เป็นกุศล หรืออกุศลที่บังเกิดกับใจเป็นอารมณ์ว่า “**ธรรมนี้ก็สักว่าธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา**” กล่าวคือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดธรรมทั้งหลาย โดยเฉพาะหลักธรรมทั้ง ๕ ประการนี้ได้แก่ นิเวศน์ ๕ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น ตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้นๆ

อย่างไรก็ตาม “**สติสัมปชัญญะ**” ยังหมายรวมถึง “**อธิจิตต์-อธิจิตสิกขา**” แห่งไตรสิกขาฝ่ายนามธรรมหรือนามขันธ์ นั่นคือ (๑) “**สัมมาวายามะ**” คือ “**สัมมัปปธาน ๔**” ความเพียรชอบ ความเพียรใหญ่ (๒) “**สัมมาสติ**” คือ “**สติปัฏฐาน ๔**” ฐานที่ดำรงมั่นแห่งสติ และ (๓) “**สัมมาสมาธิ**” คือ “**รูปฌาน ๔**” การเจริญฌานสมาบัติให้เข้าถึง “**จิตตสมาธิ**” ที่ประกอบด้วย “**ธรรมสมาธิ ๕**” ได้แก่ “**ปราโมทย์-ปีติ-ปีติสัทธิ-สุข-สมาธิ**” ให้พิจารณาถึงรายละเอียดเพิ่มเติม ดังนี้

(๑) โพธิปักขิยธรรม ๓๗		
สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิทบาท ๔ อินทริย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘		
(๒) สติสัมปชัญญะ		
สัมมาวายามะ	สัมมาสติ	สัมมาสมาธิ
สัมมัปปธาน ๔	สติปัฏฐาน ๔	รูปฌาน ๔
(๓) สมถภาวนา-สมถกรรมฐาน [ฌาน]		
จิตตสมาธิ-จตุตถฌานจิต-ธรรมสมาธิ ๕		
จิตประภัสสร-จิตปราศจากนิวรณ์		
(๔) วิปัสสนาภาวนา-วิปัสสนากัมมัฏฐาน [ญาณ]		
โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖		
(๕) อริยมรรคมีองค์ ๘ -อริยสัจจ์ ๔ [โลกุตตรญาณ]		
นิพพาน-สภาวะที่ปราศจากกิเลสทั้งหลายและกองทุกข์		

เมื่อจัดลำดับภาวะจิตที่แท้ของผู้ปฏิบัติธรรมหรือผู้บำเพ็ญเพียรภาวนาแล้ว จะแบ่งระดับคุณภาพจิตออกเป็น ๕ ระดับ ดังนี้

- (๑) โพธิปักขิยธรรม ๓๗ [ธรรมเครื่องเกื้อกูลความตรัสรู้และอริยมรรค]
- (๒) สติสัมปชัญญะ [สติปัญญา]
- (๓) สมถภาวนา-สมถกรรมฐาน [ฌาน]
- (๔) วิปัสสนาภาวนา-วิปัสสนากัมมัฏฐาน [ญาณ]
- (๕) อริยมรรคมีองค์ ๘-อริยสัจจ์ ๔ [โลกุตตรญาณ]

ดังนั้น ความสามารถในการปรีชาหยั่งรู้ [ญาณทัสสนะ] ที่มี “สติสัมปชัญญะ” เป็นศูนย์กลางแห่งการเชื่อมโยงกับ “สหชาตธรรม-สัมปยุตตธรรม” ทั้งหลายที่เหลืออยู่นั้น เป็นเรื่องสำคัญยิ่งที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องระลึกเป็นนิมิตเป็น “อนุสติ-อนุปัสสนา” เพื่อรักษาอารมณ์แห่งกรรมฐานให้เจริญยิ่งขึ้นไป ไม่ใช่เป็นผู้มีจิตฟุ้งซ่าน ไม่ใช่เป็นผู้มีจิตสัคน้ำไปตามกระแสโลกธรรมทั้ง ๘ ไม่ใช่เป็นผู้ลุ่มหลงมกมายเสียสติ แต่เป็นผู้มีความรู้ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ [สัมมาทิฐิ] ในอริยมรรค [อริยมรรคมีองค์ ๘-มัชฌิมาปฏิปทา] และอริยธรรม [อริยศีล-อริยสมาธิ-อริยปัญญา-อริยวิมุตติ = “สัมมัตตะ ๑๐”] ได้แก่ (๑) อริยมรรคมีองค์ ๘ (๒) สัมมาญาณ-อริยผลญาณ และ (๓) สัมมาวิมุตติ-อรหัตตผลวิมุตติ) หลักธรรมที่เป็น “ภูมิรู้-ภูมิธรรม-ภูมิปัญญา” นี้ คือ “ปัญญา ๓” หมายถึง “ความรู้-รู้ทั่ว-เข้าใจ-รู้ซึ่ง” นั่นคือ “สัมปชัญญะ” ได้แก่ (๑) “จินตามยปัญญา” คือปัญญาอันสืบเนื่องด้วย “โยนิโสมนสิการ” ภายในตนเอง ที่เรียกว่า “การรับรู้” [Acquisition Process] ซึ่งมีมา

แต่เกิด (๒) “สุดมยปัญญา” ปัญญาอันสืบเนื่องด้วย “ปรโตโฆสะ” คือ การสืบค้น การค้นคว้า การวิจัย การเรียนรู้เพิ่มเติมจากคำสอนผู้อื่น ที่เรียกว่า “การเรียนรู้” [Learning Process] ซึ่งเป็นสภรณ์ในสังคม ณ ปัจจุบัน (๓) “ภาวนามยปัญญา” ปัญญาที่สืบเนื่องจากปัญญาทั้ง ๒ อย่าง ในเบื้องต้น แล้วปรารถนั้เพียรในการมณสิการสภาวะธรรมในภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน จนเกิด “ปัญญาญาณ” ด้วย “ญาณทัสสนะ” [การเห็นด้วยญาณ] ที่สืบเนื่องด้วย “ญาณในวิปัสสนา” [โสภตญาณ-ญาณ ๑๖] ทั้งหมด ที่เรียกว่า “ยถาภูตญาณทัสสนะ” [ยถา ปชานั] หมายถึง การเห็นความจริงด้วยปริชาหยั่งรู้ด้วยญาณตามสภาพที่เป็นจริง ที่หมายถึง “ปรมัตตสังจะ” ทั้งที่เป็นปัญญาใน “โลกียธรรม” [“สังขตธรรม-สังขตะ-สังขาร” คือ สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ที่ประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) “ความเกิดขึ้น ปราภฏ” = “อนิจจตา” (๒) “ความดับสลาย ปราภฏ” = “ทุกขตา” (๓) “เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปราภฏ” = “อนัตตตา”] และ “โลกุตตรธรรม” [“มัคคญาณ-ผลญาณ-อัสวัภยญาณ” อันเป็น “อสังขตธรรม-วิสังขาร-อมตธาตุ-นิพพาน-วิวัฏฏะ-ขันธวินิมุต” คือ สิ่งที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ที่ประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) “ไม่ปราภฏความเกิด” = “อนิมิตตะ” เพราะไม่มีรูปนิमित (๒) “ไม่ปราภฏความสลาย” = “อทุกขั” เพราะไม่มีทุกขั (๓) “เมื่อตั้งอยู่ ไม่ปราภฏความแปร” = “อนัตตตา-สุญญตะ” เพราะความเป็นของสุญจาการาคะ เป็นต้น]

ด้วยเหตุนี้ ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตามกำหนดธรรมดา [กฎธรรมชาติ] ที่หมายถึง “สัมมาทิฏฐิ” อันประกอบด้วยปัจจัย ๒ ประการ หมายถึง ทางเกิดแห่งแนวความคิดที่ถูกต้อง ต้นทางของปัญญาและความดีงามทั้งปวง ได้แก่ (๑) “ปรโตโฆสะ” หมายถึง เสี่ยงจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก คือ การรับฟังคำแนะนำสั่งสอน เถ่าเรียน หาความรู้ สนทนาซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะการสดับสังขธรรมจากท่านผู้เป็นกัลยาณมิตร กับ (๒) “โยนิโสมนสิการ” หมายถึง การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิดคิดเป็น คือ ทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา รู้จักสืบสาวหาเหตุผล แยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ออก ให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย [ปฏิจจสมุปบาท ๑๒-ปัจจยการ ๑๒-ตถตา-ปัจจย ๒๔-มหาปฏฐาน] นอกจากนี้ ยังรวมหลักธรรมอื่นๆ ที่ได้รับการยกย่องเท่าเทียมกับ “โยนิโสมนสิการ” ได้แก่ (๑) “อปปมาทะ” คือ ความไม่ประมาท (๒) “วิริยารัมภะ” คือ การปรารถความเพียร ทำความเพียรมุ่งมั่น (๓) “ธันตญญิ” คือ ความสันโดษ (๔) “สัมปชัญญะ” คือ ความรู้ตัว สำนึกตระหนักชัดด้วยปัญญา (๕) “กุสลธัมมานุโยค” คือ การหมั่นประกอบกุศลธรรม (๖) “ศีลสัมปทา” คือ ความถึงพร้อมแห่งศีล (๗) “ฉันทสัมปทา” คือ ความถึงพร้อมแห่งฉันทะ (๘) “อตตสัมปทา” คือ ความถึงพร้อมแห่งตนคือมีจิตใจซึ่งพัฒนาเต็มที่แล้ว (๙) “ทิฏฐิสัมปทา” คือ ความถึงพร้อมแห่งทิฏฐิ และ (๑๐) “อปปมาทสัมปทา” คือ ความถึงพร้อมแห่งอปปมาทะ คือ “ความไม่ประมาท” ฉะนั้น คุณธรรมทั้ง ๑๐ ประการ ซึ่งหมายถึง “อาณัจจธรรมอิสระย่อยๆ” ดังกล่าวนี้ ข่อมมารวมกันเป็นวิธีการปฏิบัติตามกระแสแห่งอริยมรรค ซึ่งหมายถึง “อริยมรรคมีองค์ ๘” และ “อริยสังจ ๔” นั่นเอง การเริ่มต้นปฏิบัติธรรมที่เกิดขึ้นโดยปราศจาก

เหตุผลและปัญญา คือ “**ทฤษฎี ๒**” อันเป็นความเห็นผิด การถือผิด ที่ยึดมั่นในความคิดเห็นของตนเองเป็น
 สรรณะที่ถูกต้องเพียงฝ่ายเดียว ย่อมนำความเสื่อมมาสู่กระบวนการคิดและการตัดสินใจที่ผิดพลาด เป็น
 “**มิจฉาทฤษฎี**” ไม่ใช่ “**สัมมาทฤษฎี**” ที่ประกอบด้วย “**ปัญญา ๓**” ได้แก่ (๑) *จินตามยปัญญา*–โยนิโสมนสิการ (๒)
สุตมยปัญญา–ปรโตโฆสะ และ (๓) *ภาวนามยปัญญา*–ปัญญาญาณ ตามลำดับ แต่เป็น “**ความเห็นผิด**” ได้แก่
 (๑) “**สัตตตทฤษฎี**” คือ ความเห็นว่าเที่ยง ความเห็นว่ามี “**อัตตาและโลก**” [ขันธ ๕–อุปาทานขันธ–อุปาทิ =
กิเลสตัณหา คือ กองทุกข์] ซึ่งเที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป อันเป็นสมมุติฐานแห่ง “**ภวตัณหา**” (ข้อ ๒ ใน
 ตัณหา ๓) คือ ความทะยานอยากเป็นนั่นเป็นนี่ ซึ่งไม่เป็นความจริง เช่น ความอยากเป็นเศรษฐี แต่ขี้เกียจทำ
 มาหากิน ซื่อห่วยแตงห่วยอย่างเดียว และ (๒) “**อูจเจททฤษฎี**” คือ ความเห็นว่าขาดสูญ ความเห็นว่ามี “**อัตตา**
และโลก” [ขันธ ๕–อุปาทานขันธ–อุปาทิ = *กิเลสตัณหา* คือ กองทุกข์] ซึ่งจักพินาศขาดสูญหมดสิ้นไป อัน
 เป็นสมมุติฐานแห่ง “**วิภวตัณหา**” (ข้อ ๓ ในตัณหา ๓) คือ ความทะยานอยากไม่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ซึ่งก็ไม่เป็น
 ความจริงเช่นกัน เช่น ไม่อยากแก่ชราหรือเจ็บป่วยได้ไข ซึ่งนำความอกุศลวิบากมาสู่ผู้เป็นเจ้าของความนึก
 คิดในใจดังกล่าวนี้ คือ “**ความเป็นผู้มี–โสกะ–ปริเทวะ–ทุกข์–โทมนัส–อุปายาส–เป็นธรรมดา**” อนึ่ง คำ
 บรรยายธรรมดังกล่าวในเบื้องต้นนี้ ดูเหมือนผู้ปฏิบัติธรรมจะรู้เข้าใจดีมาหมดแล้ว มันเป็นเรื่องที่ง่าย ๆ แต่
 เป็นปริศนาธรรมที่เข้าใจได้ยากในชั้นละเอียดประณีตขั้นสูง แต่ยังมี “**ขาดสติสัมปชัญญะ**” ที่ทำให้ไม่หวน
 ระลึกพิจารณาอยู่เนืองๆ ในสภาวะธรรมดังกล่าวนี้ เพราะ “**ความประมาทในพระธรรม–ไม่เจริญสังวรสุทธิ**”

ด้วยเหตุนี้ การหมั่นประกอบความเพียรด้วยการเจริญ “**สติปัฏฐาน ๔**” เพื่อกำจัด “**ตัณหาจรียา**” กับ “**ทฤษฎี**
จรียา” เพื่อละโลกไปสู่นิพพานนั้น เป็นภาระหน้าที่ของผู้ตัดสินใจเลือกเดินทางใน “**เนกขัมมะ**” หมายถึง
 การออกบวช ความปลื้มตัวปลื้มใจจากกาม คือ “**กามสุข–กามคุณ ๕**” ได้แก่ “**รูป–รส–กลิ่น–เสียง–กาย**
สัมผัส–ธรรมารมณ์” [การนุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์เพียงอย่างเดียวไม่ปฏิบัติตามคำสอนพระศาสดาอย่างถูกต้อง
 ถือว่าไม่ใช่ผู้เป็นอริสาวกอริยสาวิกา อาจตกอยู่ในฐานะแห่งเดิรถียได้โดยไม่รู้ตัว] ที่ประกอบด้วยคุณธรรม
 ใน “**สัตตสุตสนัน**” ของพระศาสดา ๗ ประการ ดังนี้

- (๑) “**เอกัณตนิพพิทา**” คือ ความหน่ายสิ้นเชิง ไม่หลงไหลเคลิบเคลิ้ม
- (๒) “**วิราคะ**” คือ ความคลายกำหนัด ไม่ยึดติดรัดตัว เป็นอิสระ
- (๓) “**นิโรธ**” คือ ความดับ หมดกิเลสหมดทุกข์
- (๔) “**อุปสมะ**” คือ ความสงบ
- (๕) “**อภิญญา**” คือ ความรู้ยิ่ง ความรู้ชัด
- (๖) “**สัมโพชะ**” คือ ความตรัสรู้
- (๗) “**นิพพาน**” คือ สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว

หรือในอีกนัยหนึ่ง หมายถึง คุณธรรม ๘ ประการ ดังนี้

- (๑) “วิราคะ” คือ ความคลายกำหนดไม่ติดพัน เป็นอิสระ มีใจเพื่อความกำหนดข้อมใจคิดใคร่
- (๒) “วิสังโยค” คือ ความหมดเครื่องผูกมัด ความไม่ประกอบทุกข์ มีใจเพื่อผูกมัด หรือประกอบทุกข์
- (๓) “อปยยะ” คือ ความไม่พอกพูนกิเลส มีใจเพื่อพอกพูนกิเลส
- (๔) “อัปปิจฉตา” คือ ความอยากอันน้อย ความมักน้อย มีใจเพื่อความอยากอันใหญ่
- (๕) “สันตุฎฐิ” คือ ความสันโดษ มีใจเพื่อความไม่สันโดษ
- (๖) “ปวิเวก” คือ ความสงัด มีใจเพื่อความคลุกคลีอยู่ในหมู่
- (๗) “วิริยารัมภะ” คือ การประกอบความเพียร มีใจเพื่อความเกียจคร้าน
- (๘) “สุภรตา” คือ ความเลี้ยงง่าย มีใจเพื่อความเลี้ยงยาก

ฉะนั้น ในการครอง “สติสัมปชัญญะ” ด้วยดีพร้อม จึงเป็นเรื่องสำคัญในการดำเนินชีวิตให้เกิดประสิทธิภาพ และประสิทธิผล หรือเพื่อให้บรรลุถึงมรรคผลแห่งชีวิต ที่ทุกคนมีภาระหน้าที่ต้องรับผิดชอบ การมีชีวิตอยู่เพื่อหายใจ กิน นอน นั่ง เดิน วิ่ง ทำ คิด เพื่อสนองอำนาจแห่งกิเลสตัณหาของตนเพียงอย่างเดียว นั้น ถือว่าไม่ใช่ทางแห่งอริยมรรค ที่เรียกว่า “อริยมรรคมีองค์ ๘” อย่างนี้ “แมวก็กทำไม่ได้ ไม่ต่างจากคน” แปลๆ แมวก็กทำได้ดีกว่าคนเสียอีก เพราะแมวไม่กังวลวิตกในเรื่อง โภคทรัพย์เกินความจำเป็น ไม่ปล่อยเงินกู๊ ไม่เก็บดอกเบีย กินอิ่มมีที่นอนก็เพียงพอ ไม่แสวงหาทรัพย์สิ้นเพื่อการครอบครองกินฐานะแมว แต่แมวไม่ประกอบด้วย “อริปัญญา” เช่นมนุษย์ที่สามารถเข้าถึงได้ เพราะแมวเป็นพระอรหันต์ไม่ได้ มีแต่มนุษย์เท่านั้นที่มีโอกาสเลื่อนฐานะอันควรเป็นไปได้อันจะเข้าถึงความเป็นพระอรหันต์เท่านั้น เทวดาก็ยังไม่มีสิทธิทำได้ ซึ่งเป็นเรื่องสาธารณในหมู่มนุษย์เท่านั้น ถ้าไม่ใช่มนุษย์จะบรรลุธรรมวิเศษ คือ ความตรัสรู้สัมโพธิญาณ “ไม่ได้” แล้วเราจะมั่นใจได้อย่างไรว่า ชาตินี้ไม่สามารถบรรลุอริยมรรคได้ แล้วชาติหน้าจะเกิดเป็นมนุษย์กับเขาอีกหรือไม่ อะไรเป็นกุศลเสียบางแห่งการเดินทางในภพหน้า ซึ่งอยู่ในฐานะแห่งอริบุคคลหรือไม่ ได้แก่ “โสดาบัน-สกทาคามี-อนาคามี” เพื่อเป็น “อรหันต์” ผู้ไม่กลับมาเกิดอีก ผู้สิ้นอาสวะทั้งหลายดีแล้ว

กล่าวโดยสรุป ผู้ที่ประกอบด้วยความระลึกรู้สีกตัวทั่วถ้วน มีเหตุผล มีวิจารณ์ญาณ มีสามัญสำนึก ด้วยปัจจัยที่ทำให้เกิด “สัมมาทิฏฐิ” ได้แก่ (๑) “ปรโตโมสะ” กับ (๒) “โยนิโสมนสิการ” บุคคลดังกล่าวนี้ ย่อมได้ชื่อว่า “สโตการี” หมายถึง “ผู้มีปกติกระทำสติ” คือ เป็น “ผู้มีสติ” เป็น “ผู้ทำการอันพึงทำด้วยสติ” หรือเป็น “ผู้ทำการด้วยสติที่มาพร้อมด้วยสัมปชัญญะทั้ง ๘” ย่อมยังถึงความสำเร็จในภาระหน้าที่การงานและการเจริญปฏิบัติธรรม ประการสำคัญ เป็นบุคคลที่สามารถจำแนกแจกธรรมได้อันเป็นฝ่ายปัญญา [สัมปชัญญะ] ได้แก่ (๑) “วิมังสา” (ข้อ ๔ ในอิทธิบาท ๔) คือ ความพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลในสิ่งนั้น การสอบสวนทดลอง การตรวจสอบ การหมั่นตรองพิจารณาเหตุผลในสิ่งนั้น หรือ (๒) “ฉัมมวิจยะ-ธรรมวิจย” (ข้อ ๒ ในโพชฌงค์ ๗) คือ การเพินธรรม ความสอดส่อง สืบค้นธรรม การวิจยหรือค้นคว้าธรรม คำว่า “วิจย”

[Research] ไม่ใช่คำที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์หรือศาสตร์ทางโลกเท่านั้น พระพุทธเจ้าทรงใช้คำดังกล่าวนี้มาก่อนล่วงหน้าแล้ว ซึ่งหมายถึง ขั้นตอนต่างๆ ในการพิจารณาภาวธรรมด้วย “อริยสัจ ๔” นั่นเอง ในทางธรรม หมายถึง “ทุกข์-อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์” [ทุกข์แห่งชีวิต] ส่วนในทางโลก หมายถึง “ปัญหาหรืออุปสรรคในการดำเนินชีวิต” [ปัญหาด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง] แต่ในความเป็นจริงแห่งชีวิตนั้น มนุษย์ประสบปัญหาชีวิตตลอดเวลา คือ “อุปสรรค-มาร ๕” หมายถึง สิ่งที่มาบดบังให้ตายจากความดีหรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ ๑ สิ่งที้ง่ผลาญคุณความดี ๑ ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางบุคคลมิให้บรรลุผลสำเร็จอันดีงาม ๑ ได้แก่

- (๑) “กิเลสมาร” มารคือกิเลส กิเลสเป็นมารเพราะเป็นตัวกำจัดและขัดขวางความดี ทำให้สัตว์ประสบความพินาศทั้งในปัจจุบันและอนาคต นั่นคือ “กิเลสตัณหา” ความทะยานอยาก “กิเลสฉันทะ” ความพอใจ หรือ “กิเลสราคะ” ความกำหนัดคิดใคร่ ในข้อนี้ ให้พิจารณาถึง “อกุศลมูล ๓” หมายถึง รากเหง้าแห่งความชั่ว ได้แก่ “โลภะ-โทสะ-โมหะ”
- (๒) “ฉันทมาร” มารคือเบญจขันธ์ “ขันธ์ ๕ เป็นมาร” เพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่มั่นคงทนนาน เป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไป เพราะชราพยาธิ มรณะ แล้วตามด้วย “อกุศลวิบาก” คือ “โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส” ก็มีพร้อม ล้วนรอน โอกาสมิให้บุคคลทำกิจหน้าที่ หรือบำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารถนาอย่างแรง อาจถึงกับพรากโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ฝ่ายร่างกายที่เสื่อมโทรมแก่ชราเจ็บป่วยตลอดเวลา ทำให้จิตใจเป็นวิตกกังวลจนเป็นทุกข์ทางกายและทางใจ ผสมปนเปกัน
- (๓) “อภิสังขารมาร” มารคืออภิสังขาร อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม นำให้เกิดชาติ ชรา มรณะ แล้วตามด้วย “อกุศลวิบาก” คือ “โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส” ก็มีพร้อม ซึ่งขัดขวางมิให้หลุดพ้นไปจาก “สังสารทุกข์” นั่นคือ มี “เจตนา-ความปรารถนา” ที่เรียกว่า “สัตถุเจตนา ๖” ใน “รูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ-ธรรมารมณ์” ที่จิตอันเป็นสัตถุญาเดิมที่ประกอบด้วย “กิเลสตัณหา” เข้าไปปรุงแต่งให้ผลแห่งวิบากกรรม
- (๔) “เทพบุตรมาร” มารคือเทพบุตร เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดแห่งชั้นกามาวจรตนหนึ่งชื่อว่า “มาร” เพราะเป็นนิमितแห่งความขัดข้อง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้ห้วงพะวงในกามสุขไม่หาญเสียดสะออกไปบำเพ็ญคุณความดีที่ยิ่งใหญ่ได้ ในความเป็นจริง หมายถึง สภาพแวดล้อมทางสังคมที่ไม่เอื้อประโยชน์ในการดำเนินชีวิตทั้งทางโลกและทางธรรม เช่น สังคมก้าวเดินถึงความเสื่อมทางศีลธรรมแห่งกุสียุค คือ คนส่วนใหญ่คิดแบบ “มิจฉาทิฎฐิ” หรือ “อกุศลกรรมมถ ๑๐” นั่นเอง ทำให้ง่ายในการทำความชั่ว เพราะไม่อายและเกรงกลัวต่อบาป นั่นคือ “อหิริกะ” คือ ความไม่ละอายต่อ

ความชั่ว และ “อโนตตปปะ” คือ ความไม่เกรงกลัวต่อความชั่ว เป็นการผสมปนเปกับ “กิเลส
มาร”

(๕) “มัจจุมาร” มารคือความตาย ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาสที่จะก้าวหน้า
ต่อไปในคุณความดีทั้งหลาย นั่นคือ “การดับสูญแห่งขั้น ๕” ณ กาลในครั้งนั้น แต่จิต
วิญญูณยังคงไปปฏิสนธิใหม่เกิดเป็นภพชาติต่อไปตาม “ยถากรรม” ของแต่ละคนที่กระทำ
กรรมดีหรือกรรมชั่วเอาไว้ การดับแล้วของชีวิตทั้งฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม ไม่ได้หมายถึง
“ความสูญสิ้นไป-ความขาดสูญไป” ตามแนวคิดเห็นแบบ “อุจเจททิกฺกุณฺโณ” (ข้อ ๒ ในทิกฺกุณฺโณ ๒)
หมายถึง ความเห็นว่าขาดสูญ ความเห็นว่ามื้อัดตาและโลกซึ่งจักพินาศขาดสูญหมดสิ้นไป ซึ่ง
ขัดแย้งกับแนวคิดตามหลักปฏิจจสมุปปบาท คือ “กฎแห่งกรรม”

ด้วยเหตุนี้ ผู้ถึงพร้อมด้วย “สติสัมปชัญญะ” จึงเป็นผู้สามารถรู้เท่าทันกิเลสทั้งหลายไม่ให้เข้ามาครอบงำ
จิตใจของตนได้ทันการณฺ์ คือ สามารถเห็นทั้งความเจริญ ความเสื่อม หนทางในการแก้ปัญหาด้วยอุบายวิธีที่
ถูกต้อง เห็นกรรมอันใดที่จะเอื้อประโยชน์ให้สามารถบรรลุถึง “ความตรัสรู้สัมโพธิญาณ” ได้ ประการ
สำคัญ เป็นบุคคลที่ไม่ปล่อยปะละเลยที่จะพอกพูนกิเลสราคะด้วยความประมาท อันจะนำความเสื่อมเสียมมา
สู่กรรมฐานของตน จิตจึงดำรงมั่นด้วย “สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ” ที่จิตปราศจากนิวรณ์ [นิวรณ์
๕ และอกุศลธรรมทั้งปวง] เพราะนั้น “สติสัมปชัญญะ” จึงเป็นธรรมอุปาระมากต่อฝ่ายฆราวาสและสมณะ
ที่จะเป็นผู้รู้แจ้งในภาระหน้าที่ของตน.

